

О. Б. Шляхов

*Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара*

ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ПРОЛЕТАРИАТУ В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено питання формування робітничого класу Катеринославщини та створення мережі земських лікарняно-продовольчих пунктів у регіоні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., проаналізо-

вано основні напрями їх діяльності із соціального захисту пролетаріату.

Ключові слова: Катеринославська губернія, робітництво, земства, лікарняно-продовольчі пункти.

Шляхов А. Б. Вопросы социальной защиты пролетариата в деятельности земских учреждений Екатеринославщины конца XIX – начала XX вв.

Освещены вопросы формирования рабочего класса Екатеринославщины и создания сети земских врачебно-продовольственных пунктов в регионе в конце XIX – начале XX в., проанализированы основные на-

правления их деятельности по социальной защите пролетариата.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, рабочий класс, земства, врачебно-продовольственные пункты.

Shlyachov O. B. Issues of social protection of the proletariat in the activities by zemsky organizations in the Katerinoslav Region in the late XIX-th – at the beginning of the XX-th century.

The article elucidates the questions of forming the network of medical-food points in Katerinoslav Governorate in the late nineteenth – early twentieth centuries. To 1903 nineteen points of this type had functioned in the territory of the province. The author reveals the main directions of their activity aimed at social protection of working class and, in particular, providing the workers with food and medical assistance and accommodation. It is also noted that these points played the role of labor exchanges, assisting the workers who left the village to

get the required work. Besides that, the points were provided with small libraries which contributed to enlightenment of the workers and their cultural development. The author comes to the conclusion that in spite of all the deficiencies in the work of land medical-food points they played a definite positive role in the questions of social protection of regional proletariat.

Keywords: Katerinoslav Governorate, the working class, zemstvos, medical-food points.

У пореформену добу в українських землях Російської імперії завершується технічний переворот, починається масштабна індустріалізація. Зазначене перш за все стосується південноукраїнських губерній і, зокрема, Катеринославщини, де наприкінці ХІХ ст. будуються численні металургійні та машинобудівні заводи, десятки вугільних шахт та рудників. Своєю чергою це обумовило необхідність забезпечення підприємств робочою силою, прискорило процеси формування пролетаріату регіону. Відповідно нагальною проблемою стають питання соціального захисту робітництва, надання йому необхідної підтримки. Втім, за умов усунення від розв'язання цих завдань державних інституцій, вирішення їх були вимушені взяти на себе органи місцевого самоврядування краю.

Отже, мета нашої розвідки полягає у тому, щоби з'ясувати особливості становлення робітничого класу Катеринославщини в модерний період, а також розкрити діяльність земських установ регіону із надання відхідникам із села належної допомоги. Згадані питання частково висвітлювали у своїх працях Н. Андрєєва, О. Лугова, А. Міхнен-

ко, І. Довжук, І. Десятников, Л. Гриженко та інші дослідники [1; 3–5; 7; 8; 11]. Втім, ця проблематика ще недостатньо вивчена у вітчизняній історіографії.

Треба зазначити, що за існуючої в пореформену добу екстенсивної та примітивної обробки землі, малоземелля, значна частина селянства українських губерній не могла з прибутком вести своє господарство і швидко розорялася. На цьому неодноразово наголошували як царські урядовці, так і органи місцевого самоврядування. Так, Катеринославський губернатор Ф. Келлер у 1902 р. у доповіді імператорові зазначав: «У зв'язку із дробленням початкових наділів у результаті приросту населення..., виснаження ґрунтів, неможливості за існуючої системи селянського землеволодіння суттєвого покращання культури та багатьох інших причин, сучасний селянський наділ у більшості випадків не може забезпечити існування селянської родини і надати їй, крім того, засоби для сплати повинностей. Навряд чи буде великим перебільшенням сказати, що... все сільське населення, якщо воно задовольняється виключно

своїми наділами, за незначним винятком перетворюється на пролетаріат» [13, с. 1].

З іншого боку, все більше робочих рук потребували заводи Подніпров'я, рудники і шахти Донбасу та Криворізького басейну, портові міста Азово-Чорноморського узбережжя, а також місцеві сільськогосподарські економії. Тож тисячі заробітчан прямували в пореформений період на Бахмут, Катеринослав, а також і далі на південь – до Маріуполя, Бердянська і через Каховку та Миколаїв у Таврійську губернію. І згодом цей потік лише зростає. Як підкреслював один із керівників УСДРП М. Порш, українська робітничка еміграція йде з дрібноселянських, хліборобських губерній «з силою зайвою людності, котра при малоземеллі, високих орендах, не знаходячи собі заробітку в місцевій... промисловості, мусить під страхом голодної смерті емігрувати до тих частин України, де потрібні робочі руки і в сільському господарстві, і в промисловості, і в транспорті, і в торгівлі» [11, с. 112]. При цьому склад відхідників із села у південні губернії далеко не обмежувався українськими селянами. Чимало заробітчан прибувало туди і з великоросійських земель.

Зрештою, у 1897 р. на Катеринославщині індустріальний пролетаріат вже налічував 84 408 осіб [16, с. I–II]. Втім кадрових, постійних робітників серед них було небагато. Джерела переконливо свідчать, що в пореформений час в Україні було багато сезонних працівників, які поєднували роботу в промисловості або на транспорті з працею на земельній ділянці в рідному селі. Зокрема, у мемуарах гірничого інженера Олександра Феніна вказувалося, що у 1890-х рр. на шахті «Сергій» Макіївського рудника братів Іловайських працювало біля 1 тис. робітників, «майже цілковито малороси Харківської та Воронежської губерній» [15, с. 51]. Однак при цьому автор споминів звертає увагу на те, що останні практично всі працювали посезонно. «Ці робітники майже завжди мали зв'язок із селом, по суті були мужиками, які займалися відхожим промислом. Рудник був для них «чужим», місцем для підсобного заробітку», – наголошував О. І. Фенін*.

Своєю чергою це призвело до того, що тогочасний ринок праці багато в чому характеризувався хаотичністю та невпорядкованістю. Адже відхідники із села не були обізнані відносно щорічної потреби у робочих руках на теренах південноукраїнських губерній, зокрема, на підприємствах та у поміщицьких економіях Катеринославщини. Відповідно вже від 1870-х рр. питання про рух найманих робітників викликало підвищену увагу як з боку роботодавців, так і різних громадських

організацій Катеринославської губернії і перш за все земських установ. Так, ще в 1878 р. гласний катеринославських губернських земських зборів О. М. Польш серед заходів, які були покликані «відновити добробут землевласників» опісля ліквідації кріпацтва, пропонував «полегшити переселення робітників з густонаселених місць Росії до Катеринославської губернії і влаштувати довідкове бюро, яке б слугувало посередником між землевласниками та переселенцями» [1, с. 1330]. З цих же міркувань Олександрівське повітове земство Катеринославщини в 1888 р. порушило перед губернськими земськими зборами питання про залучення робітників на польові роботи з місцевостей густо населених до губерній Катеринославської, Херсонської і Таврійської [1, с. 1331]. У свою чергу земський гласний С. А. Бродницький підкреслював у край ускладнене становище сільських господарів Катеринославського повіту з пошуку робітників, в яке останніх своїми діями поставила поліція, коли «свавільно перевела пункти найму, що раніше встановилися, в інші місця» [1, с. 1329].

З іншого боку, слід відзначити, що земські діячі губернії переймалися також питаннями становища робітників, які прибували в пошуках роботи на підприємства регіону, вважали за необхідне забезпечити їм мінімальний соціальний захист.

Зрештою, в 1898 р. Катеринославське губернське земство ухвалило рішення створити власним коштом для регламентації робітничих ринків у регіоні мережу лікарняно-продовольчих пунктів. Останні мали завданням реєструвати переселенців та надавати їм продовольчу та медичну допомогу. Крім того, лікарняно-продовольчі пункти повинні були «упорядкувати хаотичне поневіряння робітників, що мало своїм наслідком нерівномірність у розподілі робочих рук і надати цьому безладному блуканню характер правильного руху з певною рівномірністю в розподілі робочих сил... і задля врівноваження цін на робочі руки» [1, с. 1329]. Вибір місць для влаштування цих пунктів було покладено на повітові земські збори, які частіше за все організували їх у місцях, де зазвичай з року в рік спостерігалось значне скупчення прибулих у пошуках праці робітників. Загалом на Катеринославщині, згідно з постановою губернських земських зборів, відповідні пункти почали створюватися в 1899 р. У той час їх було відкрито 12, потім – в 1901 р. ще два. А станом на 1903 р. у губернії вже функціонувало 19 земських лікарняно-продовольчих пунктів.

Разом із тим, незважаючи на саму назву цих пунктів, «санітарно-гігієнічні спонукання», зов-

* Разом з тим той же О. Фенін підкреслював у своїх спогадах: «Майже всі мої сезонні шахтарі (українці. – О. Ш.) працювали відмінно з надзвичайною напруженістю, особливо в останні 2–3 місяці перед звільненням» [15, с. 51].

сім не відігравали вирішальної ролі при їх влаштуванні. Тож основним чинником частіше за все виступали суто господарчі міркування. Відповідно надалі земські лікарняно-продовольчі пункти все більше виконували роль своєрідних бірж праці. Адже саме туди прибували роботодавці або їх представники, які й наймали заробітчан на різні роботи. Не випадково «Вестник Екатеринославського земства» в 1904 р. наголошував саме на «економічному переважно значенні цієї організації (лікарняно-продовольчих пунктів. – *О. Ш.*), як посередницької установи, що є зв'язуючою ланкою між робітниками та наймодавцями, усуваючи для останніх величезні незручності, які часто доводиться випробувати внаслідок відсутності великих місцевих центрів скупчення робітників» [1, с. 1329].

Згадаємо також, що діяльність цих пунктів мала сезонний характер і тривала частіше за все з травня до серпня. Тобто останні були переважно орієнтовані на тих заробітчан, які прибували до Катеринославщини саме на сільськогосподарські роботи. Водночас кількість промислових робітників, тобто тих, хто прямував до південноукраїнського регіону, прагнучи влаштуватися на завод або шахту, навіть переважала число тих, хто шукав роботу в аграрному секторі. Адже лише в Донецький басейн у пошуках роботи за приблизними підрахунками щорічно прибувало до півмільйона осіб. Зокрема, у земських друкованих виданнях Катеринославської губернії початку ХХ ст. повідомлялося: «Густо розвинута мережа залізниць, широко поставлена вуглепромисловість, значна сільськогосподарська промисловість і велика кількість інших промислів: соляний, скляний, металургійний, хімічний та інші, притягають сотні тисяч робітників з усіх кінців Росії на заробітки до Бахмутського повіту» [9, с. 291].

І тут існуюча мережа лікарняно-продовольчих пунктів далеко не завжди могла їм стати у нагоді, оскільки чимало заробітчан приходили найматися на підприємства і рудники Придніпров'я та Донецького басейну восени, взимку і на початку весни. Зокрема, як зазначало на своїх сторінках місцеве земське видання, восени «на шахти вирушає сила-силенна робітників, переважно з великоросійських губерній». Інший сучасник констатував, що «рух робітників з деякими коливаннями тут (у Донецькому басейні. – *О. Ш.*) відбувається протягом року» [6, с. 140].

Переважним чином у цей регіон заробітчани діставалися або пішки, або залізницею «зайцями» у товарних вагонах, або, якщо на це вистачало коштів, тією ж залізницею IV класом*. У результаті

більшість відхідників із села прибувала на великі станції Донецького басейну – Дебальцеве, Ясинувату, Попасну, звідки вже і розпочинали пошуки роботи. Зокрема, як відзначалося в літературі початку ХХ ст., на станції Ясинуватій «рух пасажирів IV класу постійний. Особливо посилюється хвиля з півночі навесні; на початку осені зворотний рух, а пізніше знов посилений рух з півночі. Навесні та восени IV класу продається більше 15 тис. квитків на місяць, влітку більше 8000... Навколо станції все скрізь усіяно народом, чекають потягів добу, інколи і більше... Через Ясинувату приїжджає багато жінок на польові роботи, плантації, огороди...» [6, с. 148]. Своєю чергою через Дебальцеве щодобово, особливо навесні й восени, проходило більше 1 тис. відхідників із села. Звідси ж потік робітників розливався в усі боки – Луганськ, Міллерово, Микитівку, Ростов-на-Дону. А на станцію Попасну головним чином прибували робітники, які потім прямували далі на рудники – Кадієвський, Голубовський, Ірмінський, Варваропольський, Максимівський та ін.

Прибувши на станцію, більшість заробітчан чекали там наймачів або посилали ходоків на найближчі рудники та заводи шукати там якусь роботу, або ж зразу з потягу прямували на рудники, в казарми до своїх земляків, де й ночували протягом певного часу. Тож значна частина прибулих у неймовірній скупченості та в антисанітарних умовах по декілька днів була вимушена перебувати на залізничних станціях або поблизу них, очікуючи пропозицій щодо застосування своєї робочої сили. При цьому, природно, виникали проблеми із харчуванням та пошуком даху над головою. Але вирішити їх було вкрай важко, оскільки кошти, які мали заробітчани, були мінімальні. За даними земської статистики початку ХХ ст., прийшлий на підприємства Донбасу робітник зазвичай мав із собою від 50 коп. до 1–2 крб. [6, с. 153].

До того ж буфетів на залізничних станціях у залах для пасажирів 4-го класу не існувало. А вартість харчів у буфетах приміщень 3-го класу для незаможних заробітчан була зовеликою – борщ із кашею коштував 10-15 коп., чай – 1 коп. Не випадково, що за даними опитування заробітчан у Бахмутському повіті, третина з них останній раз коштувала гарячу їжу від двох до семи днів тому назад. Відповідно багато хто з відхідників із села був вимушений на станціях жебратити. Як зазначали з цього приводу санітарні лікарі, «зазвичай робітники потрапляють в Донецький район вже майже жебраками, на вузлових станціях нам часто доводилося зустрічати групи робітників, які

* Щоправда, ця можливість для пересування робітників піддавалася сучасниками аргументованій критиці. «Тепер вагони-теплушки замінені вагонами IV класу. Але залишилася та ж тіснота, той же бруд у вагонах, той же виснажливо довгий рух», – підкреслював у своїй розвідці на початку ХХ ст. земський лікар Н. Канторович [6, с. 139].

на питання, чим вони харчуються, відповідали: «що випросимо» [6, с. 139]. В іншому свідченні початку ХХ ст. наголошувалося: «На заробітки йдуть люди незаможні, знесилені голодом вже на своїх рідних полях, і, приходячи, в повіт вони зустрічають не менш відчутний голод в очікуванні заробітку і в результаті дуже високої вартості життя» [9, с. 291].

Притулялися всі ці заробітчани цілими натовпами нерідко просто під відкритим небом поблизу якої-небудь вузлової станції (як Попасна, Дебальцево) або на підлозі вокзалу тих же станцій, якщо поліція дозволяла їм це з огляду на негоду та холод. Так, один із сучасників у 1909 р. згадував, як величезна зала 3-го класу залізничної станції Донецького басейну нараховувала «цих рабів праці по 5–7 сотень осіб», адже приміщення для пасажирів 4-го класу створювалися на вокзалах як виняток [9, с. 292]. Проте навіть на тих станціях, де вони існували, останні являли собою брудні дерев'яні споруди з нарами по стінах. Приміром на станції Ясинуватій згадане приміщення являло собою дерев'яний барак із невеличкими вікнами-фрамугами, з великими щілинами та погано пригнаними дверима, з підлогою у вибоїнах, стелею, яка протікала. На полу були калюжі, залізна пічка не працювала. «Холодно та брудно, як на дворі, з тією лише різницею, що ще й дме з щілин, забиває дощем та снігом» [6, с. 142], – констатував земський медик на початку ХХ ст. Однак допомоги з боку ані підприємців, ані керівництва залізниць заробітчани при цьому не отримували. «Гірничопромисловцями нічого не робиться в сенсі хоча б деякого покращення санітарних умов пересування», – підкреслювалося на ХІ губернському з'їзді земських лікарів Катеринославщини [6, с. 140].

Все це примушувало органи влади звернути увагу на проблему врегулювання руху заробітчани на південь імперії. Зокрема, ще в листопаді 1903 р. це питання розглядала в Санкт-Петербурзі Особлива нарада «про потреби сільськогосподарської промисловості». В доповіді її голови, члена Ради міністра внутрішніх справ князя М. В. Шаховського констатувалося, що має місце «масовий рух сільськогосподарських робітників (зазначимо, що мова де-факто йшла про заробітчани у цілому. – *О. Ш.*) з центральної смуги Європейської Росії на південь і на південний схід». Серед основних вад останнього доповідачем було визначено таке: 1) «Випадковість і стихійність руху робітників, за повного майже незнання видів на врожай і потреби в робітниках на теренах Півдня; 2) важкість та збитковість для робітників добувати собі кошти на дорогу; 3) дорожнеча витрат у дорозі й особливо у випадку руху залізницею, що примушує величезну більшість робітників йти пішки і витратити на це сили, здоров'я і час;

тривалість, скупченість і антисанітарія існуючого пересування у робітничих потягах і на пароплавах; 6) недотримання сторонами, які домовляються, умов найму, що проявляється у самовільному залишенні робітниками економій до завершення строку угоди і свавільному звільненні наймачем робітників раніше закінчення встановленого терміну, у несумлінному розрахунку» [2, с. 17].

Але вирішити ці питання царизм виявився неспроможним. Тож розв'язувати їх довелося тим же органам місцевого самоврядування. Зокрема, в 1909 р. Катеринославська земська управа у доповіді на сесії губернських земських зборів порушила питання про організацію мережі постійних нічліжно-продовольчих пунктів в усіх великих центрах Донецького басейну. Причому увага зверталася на те, що в організацію пунктів треба внести зміни, які б відповідали умовам життя і руху гірничоробітників Донбасу, підкреслювалося, що ці пункти «повинні бути постійного типу і мати нічліжку» [6, с. 135, 136].

Погодившись у принципі з думкою земської управи, губернські земські збори вирішили асигнувати кошти на влаштування першого подібного пункту в Юзівці. Згодом це питання розглянула і спеціальна нарада, яка відбувалася у тій же Юзівці в 1910 р. під головуванням професора Рейна. Зокрема, на нараді інженер Фертнер запропонував, щоб губернське земство утворювало нічліжно-продовольчі пункти біля, так званих, «вхідних брам» у Донецький басейн, тобто при великих вузлових станціях, а гірничопромисловці сплачували щорічно певну суму із розрахунку від кількості робітників, які пройшли через пункти і влаштувалися на роботи на рудники та заводи регіону [6, с. 137].

У тому ж році Катеринославська губернська земська управа скликала нараду за участю представників Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії з метою організації мережі нових пунктів для заробітчани. Зрештою намітили створити чотири постійні пункти, зокрема: в п. Алмазном, при станції Микитівка, у Дебальцево та в Юзівці. В якості ж першого кроку Катеринославське земство в 1911 р. організувало постійні нічліжно-продовольчі пункти в Юзівці та Микитівці (Бахмутського повіту), розраховані спочатку на 50 ліжок кожний. Щоправда обіцяної допомоги з боку гірничопромисловців регіону губернське земство так і не дочекалося [6, с. 137, 138]. Відтак, приміром, будівництво пункту в Микитівці, який працював вельми інтенсивно, обслуговуючи важливий район – залізничний вузол «з масою гірничопромислових підприємств», обійшлося місцевому земству в 41 тис. крб. При цьому покупка ділянки землі під будівлю пункту площею 12 на 38 сажень* коштувала 5 тис. крб., а сама споруда – 36 тис. крб. [12, с. 1585].

Пізніше нові земські нічліжно-продовольчі пункти були відкриті в Алмазному та в Алчевську Слов'яносербського повіту Катеринославщини. Варто відзначити, що останні існували майже виключно як прохідні пункти, де робітники затримувалися лише на одну-дві ночі, у той час як Юзівка та Микитівка слугували місцями, звідки мігранти розпочинали свої пошуки роботи, тобто були своєрідними ринками найму. Загалом у 1912 р. через постійні пункти Донецького басейну пройшло 26 850 осіб. А в 1913 р. на них вже було зареєстровано 44 815 осіб [6, с. 154]. Приміром, протягом 1913 року на пункті Алмазному зареєструвалося близько 5 тис. заробітчан, а через Алчевський пункт за той же період пройшло 10,5 тис. осіб [6, с. 147].

І тут допомога з боку земства дійсно ставала робітникам у нагоді. При цьому перш за все треба згадати про допомогу харчами, яку відхідники із села отримували на згаданих пунктах. Йдеться про дешеві обіди та видачу кількох порцій чаю. Як зазначалося у «Вестнике Катеринославського земства», «продовольча діяльність... пунктів, які надають робітникам свіжий гарячий обід вартістю 2–8 коп. та чай поклатала край одній з найбільш огидних форм експлуатації з боку торговців, що спекулювали на голоді» [1, № 51–52, с. 1534]. Зазвичай мігрантам пропонувався обід, який складався або з борщу, каші та хліба (вартість 5–9 коп.), або з борщу та каші (4–7 коп.), або з борщу чи кулешу без хліба (2–3 коп.). Загалом чотири нічліжно-продовольчі пункти в Донецькому Басейні в 1912 р. видали 86 463 обідів (з них безкоштовно 1 640) та 47 009 порцій чаю [12, с. 1591].

Важливим аспектом соціальної допомоги робітникам було і надання їм на земських пунктах можливості для ночівлі. Тож багато хто з відхідників із села активно користувався цією послугою. Приміром в 1912 р. на нічліжно-продовольчих пунктах Катеринославщини робітники скористалися ночівлею загалом 48 615 разів [12, с. 1591]. Це було значно більше, ніж в 1911 р. Останнє, зокрема, пояснювалося як «більш ретельним записом тих, хто ночував», а також несприятливою погодою того літа – холодами та рясними дощами, що примушувало робітників частіше ніж звичайно шукати притулку саме на цих пунктах.

Не можна не відзначити, що на земських пунктах робітникам надавалася і медична допомога. Йдеться про їх огляд медичними працівниками, безкоштовну видачу ліків, які постачалися із земських аптечних складів та за необхідності відправлення хворих до найближчих лікарень. Зокрема, в 1912 р. на нічліжно-продовольчих пунктах Бахмутського та Слов'яносербського повітів було

зареєстровано 1 360 захворювань, що становило 5,1 % від усієї кількості заробітчан [12, с. 1591]. При цьому всі хворі отримали амбулаторну допомогу на пунктах, а ті робітники, хто потребував стаціонарного лікування, були відправлені в сусідні дільничні лікарні. Не випадково в доповіді губернської земської управи Катеринославщини в 1912 р. зазначалося, що пункти «мають велике значення... в сенсі попередження епідемій і санітарного нагляду за пересуванням робітничих мас» [12, с. 1581].

Зрештою лише на утримання діючих нічліжно-продовольчих пунктів у 1912 р. губернським земством було витрачено 36 379 крб. 70 коп. Тож, як зазначала у своїй розвідці дослідниця початку ХХ ст. Н. Аракчєєва, «можна з переконаністю констатувати їх (земських пунктів. – *О. III.*) украй корисне значення для прийшлих робітників, становище яких у значному ступені покращилося в порівнянні з тим часом, коли вони в буквальному сенсі цього слова «валялися» під відкритим небом, знаходячись під повною владою місцевих торговців, які отруювали... організм робітників усілякими тухлими харчами...» [1, № 51–52, с. 1534].

Особливо ж добре, на думку сучасників, була організована діяльність Юзівського пункту. Як відзначалося в матеріалах ХІ губернського з'їзду земських лікарів Катеринославщини, «на Юзівському пункті, кожен, хто ночує, користується окремим залізним ліжком із матрацом, подушкою та ковдрою, отримує білизну та туфлі... Нічліжка має баню та душ. Простора їдальня, великий спальний зал на сто ліжок... з центральним опаленням і електричним освітленням може слугувати зразком чистоти... Тут, у нічліжці, люди починають відчувати себе людьми і час до сну проводять або за грою в шашки, або за читанням. У нетверезому вигляді вхід до нічліжки заборонений» [14, с. 140–141].

Зрештою постійні нічліжно-продовольчі пункти, на думку представників земських установ краю, треба було створити в усіх великих центрах Донецького басейну. «Але така мережа тепер це лише добрі побажання», – зазначали сучасники. І це за умов, коли потік селян, що прагнули знайти собі роботу на заводах та рудниках Півдня України, тільки збільшувався, коли за таким показником, як кількість робітників, уродженців інших губерній царської Росії, Катеринославщина із 58 тис. робітників посідала третє місце (опісля столичних Санкт-Петербурзької та Московської губерній) в імперії [16, с. XVI].

Отже, можна зазначити, що процеси формування пролетаріату України наприкінці ХІХ – по-

* Сажень – 2 м 13 см.

чатку XX ст., прискорені руйнацією кріпацької системи, завершенням промислового перевороту та початком індустріалізації, набули значних масштабів. У свою чергу це актуалізувало завдання допомоги мігрантам, відхідникам із села, вирішення якого і взяли на себе земські установи пів-

денноукраїнських губерній. У підсумку створена земством Катеринославщини на початку XX ст. мережа лікарняно-продовольчих пунктів активно сприяла забезпеченню робітників, які прибували працювати на підприємства та шахти губернії ночівлею, а також їжею і медичною допомогою.

Бібліографічні посилання

1. Аракчєєва Н. Земские врачебно-продовольственные пункты для пришлых сельско-хозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 гг.) // Н. Аракчєєва // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 45. – С. 1328–1333; № 51–52. – С. 1534–1537.
2. Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – № 5. – 13 ноября.
3. Гриженко Л. В. Заселення Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. як основний фактор посилення урбаністичних процесів у регіоні // Л. В. Гриженко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Д., 2011. – Вип. 19. – С. 52–59.
4. Десятников І. В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / І. В. Десятников. – Черкаси, 2004.
5. Довжук І. В. Забезпечення робочою силою вугільної промисловості Донбасу у пореформений період / І. В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 52–56.
6. Канторович Н. Л. О частных ночлежках и сети ночлежно-продовольственных пунктов / Н. Л. Канторович // Труды XI-го губернского съезда земских врачей Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1914. – Т. IV. – С. 135–157.
7. Михненко А. М. Новейшая история Донецкого бассейна / А. М. Михненко. – Донецк, 1998.

8. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. І. Лугова. – К., 1965.
9. О движении рабочих на промышленных предприятиях Бахмутского уезда // Врачебно-санитарная хроника. – Екатеринослав, 1909. – № 8. – С. 291–295.
10. Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці / М. Порш // Записки укр. наук. тов-ва в Києві. – К., 1913. – Кн. XI. – С. 107–162.
11. Приймак О. Н. Направления и технологии социальной опеки в южнорусском селе в конце XIX – начале XX веков / О. Н. Приймак // Наука. Религия. Суспільство. – Запоріж. нац. ун-т, 2010. – № 2. – С. 34–42.
12. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913.
13. Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). – Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1901 год. – Екатеринослав, 1902.
14. Труды XI-го губернского съезда земских врачей Екатеринославской губернии. – 1914. – Т. IV.
15. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.) / А. И. Фенин. – Прага, 1938.
16. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1906. – Т. I. Приложение.

References

1. Arakcheeva, N., 1904. Zemskie vrachebno-prodovol'stvennye punkty dlya prishlykh sel'sko-khozyaystvennykh rabochikh v Yekaterinoslavskoy gubernii (1899 – 1903 gg.) [Zemsky medical-food items for alien of agricultural workers in Ekaterinoslav province (1899–1903)]. *Vestnik Yekaterinoslavskogo zemstva* [Bulletin of Yekaterinoslav Zemstvo], № 45, pp. 1328–1333; № 51–52, pp. 1534–1537 (in Russian).
2. *Vestnik Yekaterinoslavskogo zemstva* [Bulletin of Yekaterinoslav Zemstvo], 1903, № 5, November 13th (in Russian).
3. Hryzhenko, L., 2011. Zaselennya Katerynoslavs'koyi huberniyi naprykintsi XIX – pochatku XX st. yak osnovnyy faktor posyleniya urbanistychnykh protsesiv u rehioni [The settlement of Ekaterinoslav province in late 19th – early 20th century as the main factor strengthen urban processes in the region]. *Visnyk Dnipropetrovsk'koho universytetu. Seriya: Istoryia ta arheolohiya* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: History and Archaeology]. Dnipropetrovsk, iss. 19, pp. 52–59 (in Ukrainian).
4. Desiatnikov, I. V., 2004. *Naymana pratsya u sil's'komu hospodarstvi Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st.* [Wage labor in agriculture in Ukraine in late 19th – early 20th century]: Abstract ... dis. candidate hist. sciences: 07.00.01 – History of Ukraine. Cherkasy (in Ukrainian).
5. Dovzhuk, I. V., 2009. Zabezpechennya robochoyu syloyu vuhil'noyi promyslovosti Donbasu u poreformenyy period [Ensuring labor for Donbass coal industry in the post-reform period]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Issues of History of Ukraine at the 19th – early 20th century]. Kyiv, vol. 16, pp. 52–56 (in Ukrainian).
6. Kantorowicz, N. L., 1914. O chastykh nochlezhkakh i seti nochlezhno-prodovol'stvennykh punktov [On private shelters and rooming network-food places]. *Trudy 11-go gubernskogo s'yezda zemskikh vrachey Yekaterinoslavskoy gubernii* [Proceedings of the 11th Congress of the provincial zemstvo doctors in Ekaterinoslav province]. Ekaterinoslav, vol. 4, pp. 135–157 (in Russian).
7. Mikhnenko, AM, 1998. *Noveyshaya istoriya Donetskogo basseyna* [The recent history of the Donets Basin]. Donetsk (in Russian).
8. Luhova, O. I., 1965. *Sil's'kohospodars'kyy proletariat pivdnyia Ukrainy v period kapitalizmu* [Farm proletariat in southern Ukraine in the period of capitalism]. Kiev (in Ukrainian).

9. O dvizhenii rabochikh na promyshlennykh predpriyatiyakh Bakhmutskogo uyezda [On the motion of the workers in industrial plants of Bakhmut County], 1909. *Vrachebno-sanitarnaya khronika* [Medical-Sanitary Chronicle]. Ekaterinoslav, № 8, pp. 291–295 (in Russian).
10. Porsh, M., 1913. *Robitnytstvo Ukrainy. Narysy po statystytsi pratsi* [Ukraine working class. Essays on labor statistics]. *Zapysky ukrayins'koho naukovohto tovarystva v Kyievi* [Notes Ukrainian Scientific Society in Kiev]. Kyiv, vol. 11, pp. 107–162 (in Ukrainian).
11. Priymak, O., 2010. *Napravleniya i tekhnologii sotsial'noy opyky v yuzhnorusskom sele v kontse XIX – nachale XX vekov* [Directions and technologies of social care in the southern Russian village in the late XIX – early XX centuries]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo* [Science. Religion. Society]. Zaporizhzhya National University, 2010, № 2, pp. 34–42 (in Russian & Ukrainian).
12. *Prilozheniya k postanovleniyam Yekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 47-y ocherednoy 1912 goda sessii* [Annexes to the provisions of the Yekaterinoslav Zemstvo meeting of the 47th regular session of 1912], 1913. Ekaterinoslav (in Russian).
13. *Vsepoddanneyshiy otchet Yekaterinoslavskogo gubernatora za 1901 god* [Humbly report of Ekaterinoslav governor for 1901], 1902. *Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv (Sankt-Peterburg)* [Russian State Historical Archive (St. Petersburg)]. Ekaterinoslav (in Russian).
14. *Trudy XI-go gubernskogo s'yezda zemskikh vrachey Yekaterinoslavskoy gubernii* [Proceedings of the 11th Congress of the provincial zemstvo doctors of Ekaterinoslav province], 1914, vol. 4 (in Russian).
15. Fenin, A. I., 1938. *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khozyaystvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)*. [Engineer's Memories. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Prague (in Russian).
16. *Chislennost' i sostav rabochikh v Rossii na osnovanii dannykh pervoy vseobshchey perepisi naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.* [The number and composition of workers in Russia on the basis of the first general census of the Russian Empire in 1897], 1906, St. Petersburg, vol. 1, app. (in Russian).

Надійшла до редакції 10.01.2016